

De Vermakelijckheyt selfs,
OFTE
ALLE-MANS
Gadingh /

Zeer aardig en kluchtig voorgesteld

Onderzoek naar een zeventiende-eeuws drukwerk met spotteksten

Bachelorscriptie Historische Letterkunde
Afdeling Nederlandse Taal en Cultuur
(SCRSEM2 V)
Naomi Buijs
S4854454

Begeleid door: dr. Hans Kienhorst
Tweede lezer: dr. Rob van de Schoor
12-08-2019

Alles seer aardigh en kluchtigh voor-gesteld,

Gedruckt voor alle de gene die liever lacchen dan schreyen, in't
Jaer van 364 dagen, en even soo veel nachten.

Voorwoord

Al voordat ik begon aan het laatste jaar van mijn bachelor Nederlandse Taal en Cultuur, wist ik dat ik mijn scriptie wilde schrijven over oude boeken. Mijn besluit om de master Boekwetenschap in Amsterdam te gaan volgen stond al vast, dus ik zocht zoveel mogelijk naar vakken die me daarop voor zouden bereiden. Mijn scriptie was een lastiger verhaal aangezien de Radboud Universiteit niet overloopt van boekdeskundigen. Tijdens het eerste deel van collegereeks Verdieping Letterkunde over *Den rechten weg nae 'tGast-huys*, bedacht ik me dat ik graag dieper op het onderwerp spotteksten in wilde gaan door onderzoek te doen naar de materiële uitvoering en inhoud van een boekje waarin dit soort literatuur is overgeleverd. Deze scriptie is getuige van mijn eerste stappen op het gebied van de analytische bibliografie en dit leerproces was er een van vallen en opstaan. Desalniettemin heb ik veel geleerd wat ik mee kan nemen naar mijn vervolgopleiding.

Iets wat begon in een collegereeks, eindigt hier voor mij met een scriptie. Hiervoor wil ik mijn begeleider Hans Kienhorst hartelijk bedanken, die mij met kennis en kunde in dit proces heeft begeleid.

Abstract

The central question in this study, was how people can interpret the seventeenth-century text *Den verkeerden hemel* ('The wrong heaven'), based on paratexts (Genette, 1987). There are already several theories about the possible functions of this genre of texts, namely that the function is to convey a civil morality (Pleij, 1979), or that these texts were for pleasure (Van Vaeck & Verberckmoes, 2002). To answer this question, an analytical-bibliographic study has been carried out onto the surviving copies of this small booklet.

From the paratexts, I conclude that *Den verkeerden hemel* is a work intended to be humorous, possibly originally published as a single work and later bundled with texts of the same genre. Although the texts also have a moralizing character, this is not their main objective.

Inhoud

Inleiding	4
Burgermoraal en beschavingsoffensief	6
Een andere benadering	9
Analytisch-bibliografisch onderzoek	11
<i>Den verkeerden hemel</i>	12
Het F-katern	13
Uitbreiding naar <i>De vermakelijckheyt selfs</i>	13
Inhoud en parateksten	15
Conclusie	19
Literatuur	21
Bijlagen	23

Inleiding

Het begin van dit onderzoek ligt in het najaar van 2018. Ik volgde een cursus Verdieping Letterkunde waarin een 'laatmiddeleeuwse' spottekst centraal stond, de zogenaamde 'gasthuistekst.' Deze tekst is een bewerking van *Le droit chemin de lhospital* van Robert de Balsac uit het einde van de vijftiende eeuw. Het is een quasi-officieel testament, zogenaamd bedoeld voor de vrouw van de gasthuismeester. Mocht haar man komen te overlijden, dan weet zij, op basis van de gepresenteerde lijst van potentiële erfgenamen, wie met recht en reden aanspraak kan maken op een plek in het armenhuis. De versie van de Gasthuistekst die tijdens het college behandeld is, is bekend uit *Der fielen, rabauwen, oft der schalcken vocabulaer* (hierna DFRSV) en *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspeelen ende refereynen* (hierna VGD).

DFRSV bevat een woordenlijst met Bargoens, anekdotes over de zogenaamde 'schelmen' van de samenleving en een woordenlijst met dieventaal. Deze teksten zijn losjes gebaseerd op het 'duits-talige Liber Vagatorum, dat vanaf circa 1510 herhaaldelijk op de drukpers gelegd werd' (Pleij, 1985, p. 115). Daarna volgt de gasthuistekst, de opsomming van erfgenamen van het armenhuis.

VGD bevat precies wat de titel beschrijft: gedichten die leuk zijn om te lezen. Als onderwerp van deze teksten worden vaak, net als in DFRSV, de randfiguren van de samenleving beschreven. Deze boekjes waren populair en werden in de zestiende en zeventiende eeuw meermaals herdrukt. Tijdens de cursus werd ook een ander ter sprake gebracht, met de titel *De vermakelijckheyt selfs*, gedateerd ca. 1650 en dat qua uitvoering en inhoud te vergelijken is met VGD. Het boekje bevatte onder meer een excerpt van een andere versie van de gasthuistekst.

Mijn scriptie begon met een nadere bestudering van *De vermakelijckheyt selfs*. Tijdens de cursus werd aandacht besteed aan de overlevering van de gasthuistekst in dit soort verzamelbundels, met teksten van hetzelfde genre. Er werd ook geconstateerd dat *De vermakelijckheyt selfs* een gecompliceerde samenstelling heeft. Het excerpt van de gasthuistekst stond namelijk in *Den verkeerden hemel*, een op zichzelf staand drukwerk in *De vermakelijckheyt selfs*. In principe hebben we hier dus te maken met twee boekjes, wat de analyse van dit boek zo lastig maakt.

Tijdens de cursus ging de aandacht uit naar de functie van literatuur als de gasthuistekst. In het bijzonder hebben we gekeken naar het verklaringsmodel van Herman Pleij. Pleij was een van de eerste onderzoekers die besloot om zich te buigen over deze teksten. Vanaf de jaren 1970 hield Pleij zich bezig met teksten zoals die in dit soort populaire drukwerken bijeen zijn gezet. Pleij stelde zich in zijn dissertatie uit 1979 ten doel om de tekst met de berijmde statuten van het gilde van de Blauwe Schuit in de tijd waarin hij ontstond en gebruikt werd te verklaren (Pleij, 1979, p. 11). Literatuur heeft

volgens Pleij immers een maatschappelijke functie (p. 8).¹ De tekst die Pleij gekozen heeft om te bestuderen, lijkt een ingrijpende functie te hebben gehad bij de opbouw, begeleiding en regulering van een nieuwe vorm van samenleven in de middeleeuwen, ontwikkeld door de burgerij in steden (p. 9). Het was belangrijk om deze teksten nader te bestuderen, want deze teksten tonen volgens Pleij een ander literair gezicht van de middeleeuwen: ogenschijnlijk zijn de teksten alleen vrolijk, maar in wezen zijn de teksten maatschappijgericht (p. 9).

Het uitgangspunt van deze scriptie was de bestudering van *De vermakelijckheyt selfs* en de functie van de tekst te duiden, maar bij nader inzien bleek de gasthuistekst niet in dit boekje te staan, maar in een apart boekje: *Den verkeerden hemel*, dat van *De vermakelijckheyt selfs* deel uitmaakte. Dat boekje is het uiteindelijke onderwerp van mijn scriptie geworden; het boekje waarin een excerpt van de gasthuistekst is opgenomen, samen met de teksten *De vragende Claes en d'antwoordende Ian*, *'t Beklaghe van de loshoofdige poëten*, volgend op *Den verkeerden hemel*. Bij de analyse ervan, bleek het boekje gecompliceerder dan ik had vermoed bij aanvang van deze scriptie.

Alvorens het doel van deze scriptie nader toe te lichten, ga ik eerst dieper in op de discussie rond de ideologische wijze waarop spotteksten gelezen zouden worden. Dit is immers medebepalend geweest voor de keuze van mijn onderzoeksobject en het formuleren van mijn doelstelling. In het volgende hoofdstuk zal ik dus aandacht besteden aan Pleijs wetenschappelijke verklaringsmodel zoals dat in zijn proefschrift uit 1979 werd gepresenteerd, en verder werd aangescherpt in de in 1988 gepubliceerde monografie *De sneeuwpoppen van 1511*. Daarnaast zal ik enkele belangrijke reacties daarop bespreken en aansluitend daarop aangeven waarom het van belang is om het boekje ook als materieel object te onderzoeken, daarbij lettend op de parateksten. In het derde hoofdstuk zal ik de resultaten van het analytisch-bibliografisch onderzoek naar *Den verkeerden hemel* en *De vermakelijckheyt selfs* presenteren, waaruit verrassende resultaten kwamen. In het vierde hoofdstuk zal dieper in worden gegaan op de inhoud en de parateksten.

---

¹ Voor Pleij heeft D.Th. Enklaar zich, als enige maar vanuit een heel andere invalshoek, met spotteksten als de *Blauwe Schuit* beziggehouden en bracht titels uit als *Uit Uilenspiegel's kring* (1940), *De blauwe schuit* (1933) en *Varende luyden: studiën over de middeleeuwse groepen van onmaatschappelijken in de Nederlanden* (1937).

Burgermoraal en beschavingsoffensief

Zoals in de inleiding al wordt beschreven, zal dit hoofdstuk zich focussen op het wetenschappelijk verklaringsmodel van Herman Pleij en de reacties die daarop volgden. Allereerst zal ik het verklaringsmodel van Pleij beschrijven aan de hand van zijn dissertatie. De belangrijke reacties hierop zal ik ook beschrijven. Pleij scherpte zijn verklaringsmodel aan in *De sneeuwpoppen van 1511* (1988), waardoor er een verschuiving in het paradigma ontstond ten opzichte van zijn dissertatie. Ik zal hier ook aandacht aan besteden, evenals aan de reacties die hierop volgden.

Pleij was een van de eerste onderzoekers die zich over dit soort populaire drukwerken boog en hun functie onderzocht, aangezien literatuur altijd een maatschappelijke functie heeft (Pleij, 1979, p. 11). Daarnaast meende Pleij dat deze teksten ons een ander literair beeld van de middeleeuwen konden geven: vrolijke teksten die in wezen moraliserend en maatschappijgericht waren.

Pleij stelt vast dat de functie van de vastelavondtekst – zoals hij de tekst over de Blauwe Schuit typeert - een functie ‘ten dienste van een burgermoraal in opbouw’ heeft gehad (1979, p. 38). De burgers konden zich niet bij een stand plaatsen die al bestond, dus moesten ze een nieuwe moraal in het leven roepen. Stoutmoedige ondernemingszin, grenzeloze winstijver en prestatiedrift (p. 29) waren immers geen christelijke deugden die men kende en goedkeurde. In het begin stootte deze nieuwe stand op veel weerstand, aangezien een koopman geen door God opgelegde taak vervulde, maar zichzelf een taak had gegeven. Hij werd verbonden aan algemeen menselijke zonden en ondeugden en men waarschuwde dat de duivel achter deze nieuwe stand zou zitten (p. 29), omdat haar moraal zeer afweek van de gevestigde christelijke moraal. Volgens Pleij bood de vastelavondviering (of carnaval) een goed aanknopingspunt om de nieuwe burgermoraal te testen, namelijk door de omgekeerde wereld te verbeelden en gedrag dat naar de ondergang leidt (p. 38). Pleij waarschuwt dat we ons niet moeten laten misleiden door de vrolijke toon en de ironie die deze tekst vormgeven: dit hoort bij de tijdelijk omgekeerde wereld en vormt een instrument voor de burgerij die op zoek is naar een passende moraal. Met deze dissertatie uit 1979 heeft Pleij iets nieuws op de kaart gezet, namelijk een sociologische benadering van oudere teksten.

Op de gehanteerde werkwijze in zijn dissertatie, kwam echter ook kritiek. Coigneau bekritiseert in zijn recensie van *Het gilde van de Blauwe Schuit* (1979) de eerste beslissende stap in het werk van Pleij: zijn hypothese. In zijn onderzoek tracht Pleij de functie van de tekst van de Blauwe Schuit te onderzoeken, maar bij deze eerste stap geeft Pleij al een antwoord op zijn eigen vraag: volgens Pleij is de tekst namelijk zonder twijfel een vastelavondtekst. Hierna vertelt Pleij de lezer over de carnavals-tradities en komt pas in hoofdstuk V van zijn dissertatie toe aan het onderzoeken van de tekst zelf. Coigneau zegt hierover: ‘Pleij lokaliseert al bij voorbaat de functie van de tekst, waarbij Pleij lijkt te

vergeten dat de betekenis van de tekst functie-vraag nummer één is.' (Coigneau, 1980, p. 124). Door vast te houden aan deze tunnelvisie, is er geen andere uitkomst mogelijk dan Pleijs hypothese.

Ook Drewes (1981) uit zijn twijfels bij Pleijs manier van onderzoeken. Pleij neemt al stelling in de inleiding door te zeggen dat literatuur een maatschappelijke functie vervult. Volgens Drewes schiet het interpretatievermogen van Pleij tekort, want *moet* alle literatuur wel opiniëren? Drewes legt uit: 'Zijn poging tot een nieuwe, andersoortige interpretatie van de literatuur te komen, beperkt zijn gezichtsveld.' (p. 271). Ook hier wordt de tunnelvisie van Pleij geproblematiseerd. Drewes meent dat literatuur inderdaad die maatschappelijke functie *kan* hebben, maar dat een gedicht of blijspel in geen geval uitsluitend verplicht is om te opiniëren. De teksten die in zijn dissertatie een rol spelen (literaire teksten die een rol spelen in het historisch veranderingsproces) zouden gewoon een ventiefunctie kunnen hebben en niet opiniërend van aard zijn. (Drewes, p. 254-255).

Bovendien bespreken zowel Coigneau als Drewes eenzelfde argument: de opkomende burgermoraal, zoals Pleij die definieert in zijn dissertatie, was helemaal niet zo nieuw. De genoemde misdragingen die beschreven worden in de schelmenliteratuur, waren volgens Drewes 'door en door conventioneel' (Drewes, 1981, p. 256) en Coigneau ziet deze geconstateerde 'nieuwe' burgermoraal als gevolg van 's schrijvers eigen materialistische vraagstelling' (1980, p. 127). In het nawoord van de tweede druk van Pleijs dissertatie, legt Pleij zijn standpunt uit. Volgens hem waren er inderdaad al werken in de veertiende eeuw die een moraliserend-didactische aard hadden, maar deze werken circuleerden vooral in het hof- en kloostercircuit. Pas na 1400 voeren ook stedelijke instituties de ontwikkeling van een eigen ideologie door (Pleij, 1983, p. 246-247). Dit duidt volgens hem wel degelijk op een nieuwe burgermoraal, die niet voortborduurde op wat reeds bestaat.

In 1988 publiceert Herman Pleij een nieuw werk: *De sneeuwpoppen van 1511*. Hierin scherpt hij zijn verklaringsmodel naar aanleiding van de kritieken op zijn dissertatie aan en presenteert een nieuw begrip: het beschavingsoffensief. In zijn onderzoek tracht Pleij duidelijk te maken dat er rond 1511 sprake was van een eigenzinnige burgercultuur, die losstond van andere standen uit die tijd (1988, p. 36):

De burgerij begint wel degelijk een eigen cultuur te vestigen, in een veel subtieler relatie met bestaande cultuurhaarden die op een langere traditie kunnen bogen. Dit proces komt voor de wat Zuidelijke Nederlanden betreft op gang in de loop van de veertiende eeuw, en geschiedt in het kader van een veel breder beschavingsoffensief binnen de steden.

Deze eigenzinnige burgercultuur maakte deel uit van het bredere beschavingsoffensief dat plaatsvond binnen de opkomende steden. Aan de hand van de teksten over de sneeuwpoppen, verklaart Pleij hoe dat beschavingsoffensief in elkaar steekt. Gewoonlijk worden deze termen met betrekking tot beschavingbewegingen vanaf de zestiende eeuw gebruikt, met betrekking tot het rationaliserings- en centraliseringsproces. Pleij kiest echter voor de term 'beschavingsoffensief', omdat er een ware strijd

wordt gestreden tussen de volkscultuur en de elitecultuur, waarbij de eerste het onderspit zou gaan delven. Pleij beschrijft de toepassing van de term beschavingsoffensief als een systematische beschavingsgolf onder de burgerij van de Brabantse en Vlaamse steden in de veertiende eeuw. Na de regulering van het geweldmonopolie vormden deze steden elitevorming binnen de muren door middel van culturele uitingen, gedragsvormen en het onderdrukken van de plaatselijke volkscultuur (p. 99). Dit offensief blijkt volgens Pleij uit ridiculiserende teksten en toneelstukken, zoals kluchten en abele spelen. Hierin wordt de volkscultuur bespot, want door de bespottings en afbraak van het oude, werd vernieuwing tot stand gebracht (p. 183). Het stedelijk beschavingsoffensief zou er dus voor moeten zorgen dat de volkscultuur wordt onderdrukt en de elitecultuur prominenter wordt.

Ook op deze aangescherpte versie van Pleijs verklaringsmodel kwam de nodige kritiek. Dumolyn (2014) voegt aan de reeds bestaande kritiek toe dat Pleij weinig aandacht besteedt aan de corporatieve organisatievorm en de ideologie van de middeleeuwse stad. Hij meent dat het spotgedicht over 'de Blauwe Scuit' een heel corporatief karakter vertoont, aangezien de terminologie van gilden en ambachten daar metaforisch wordt gebruikt. Statuten kwamen immers tot stand binnen de corporatieve wereld en werden daar als een serieuze aangelegenheid gezien. De tekst zou mogelijk opgesteld kunnen zijn door een corporatieve organisatie of een groep jonge leerknappen, om in de context van de vastelavond de spot te drijven met een normaliter plechtig ritueel. De tekst van de Blauwe Schuit kan echter evengoed ironisch als ernstig gelezen worden, waarbij een dergelijke tekst niets aan 'burgermoraal' of beschavingsoffensief hoeft te bevatten (p. 137). Daarnaast wordt het 'beschavingsoffensief' van Pleij geproblematiseerd. Dumolyn ontkent niet dat er (in de late middeleeuwen en vroege renaissance) teksten bestonden waarin een elitaire neerbuigendheid op het werkvolk tot uiting komt (p. 137), hetgeen Pleij definieert als 'beschavingsoffensief'. De top-down benadering van Pleij kent de sociale groepen beneden de elite echter geen specifieke sociale status toe. Dumolyn meent dat de elite het carnavaleske element niet gebruikt in het kader van een verondersteld beschavingsoffensief, maar het gebruik ervan verafschuwt (p. 138). Kortom, Dumolyn pleit ervoor om de termen 'beschavingsoffensief' en 'burgermoraal' achter ons te laten, omdat de begrippen meer voor verwarring dan begrip zorgen als het gaat om de laatmiddeleeuwse stadscultuur (p. 147). Met deze kritiek, ontwikkelt Dumolyn echter geen vervanging voor Pleijs verklaringsmodel en hij stelt dat de benadering van vroegmoderne stadsliteratuur door de lens van 'het corporatief discours' slechts één van de vele manieren is om dit soort literatuur te benaderen (p. 147).

Pleijs verklaringsmodel wordt als te beperkt beschouwd, zoals dat ook uit de recensies blijkt, maar er is geen eenduidig ander model dat zijn verklaringsmodel kan vervangen. De vraag rijst dan: hoe moeten we deze teksten wél analyseren en verklaren?

Een andere benadering

Naast literatuurhistorici, zijn er ook kunsthistorici die zich bezig hebben gehouden met de zestiende- en zeventiende-eeuwse spotteksten. Aangezien zij vanuit een heel andere invalshoek de teksten bestuderen, bieden zij een nieuw perspectief om naar de boekjes te kijken en te onderzoeken. In één van de twee casussen die Van Vaeck & Verberckmoes (2002) bestuderen, namelijk Van de Vennes *Tafereel van de belacchende werelt* uit 1635, lijkt een heel andere verklaring dan Pleij naar voren te komen. De auteurs menen namelijk dat de satires niet puur bedoeld waren om de nieuwe moraal van hard werken en eerlijkheid te propageren (p. 286). Deze voorstellingen van bedelaars duiden er volgens Van Vaeck en Verberckmoes namelijk op dat de teksten die Van de Venne heeft opgenomen zijn geleend en aangepast ‘*to [belong] to the so-called popular literature which often presents itself als light and entertaining reading.*’ (p. 274). De teksten zijn dus niet zozeer bedoeld als onderrichtend, maar zijn licht van toon en amusant om te lezen. De auteurs concluderen dit uit zinnen uit de parateksten als “dijtcortinghe” [pastime], “tot recreatie” [recreation] or “ghenoeghlijc” [pleasant]’ (p. 274), welke duidelijk aanwijzen dat deze teksten bedoeld waren om ter ontspanning te lezen.

Van Vaeck en Verberckmoes (2002) vestigen terecht de aandacht op de manier waarop de tekst wordt overgeleverd. De inslag van de bestudering van parateksten is een nieuwe manier om de spotteksten te bestuderen, gebaseerd op de theorie van Gerard Genette in *Seuils* (1987). Een tekst bestaat immers nooit uit puur en alleen de tekst, zonder verdere informatie zoals de naam van de auteur, de titel, afbeeldingen, enzovoorts. Genette schaaft deze omgevingsfactoren die een boek presenteren aan de wereld onder de term *paratext*. De paratekst is niet rechtlijnig af te kaderen, maar kan beter gezien worden als een drempel of *threshold*, een manier om vanuit de buitenwereld de wereld van de tekst te betreden. Op deze manier is het mogelijk voor het publiek om de tekst te begrijpen; wanneer, waar en met welk doel een tekst is gepubliceerd en hoe die gelezen moet worden. Daarnaast kan de paratekst sturen in de interpretatie.

Paratekstuele elementen komen voor in veel verschillende vormen, sommige direct gelieerd aan het boek, andere bevinden zich wat verder van het boek af. In het geval van elementen die in de directe omgeving van het boek te vinden zijn, spreekt Genette van *peritext*, letterlijk: de tekst eromheen. Het betreft de materialiteit van het boek en de wijze waarop een tekst middels titels, hoofdstuktitels, het voorwoord et cetera gepresenteerd wordt. Niet tekstuele elementen als illustraties behoren ook tot de peritext. Daarnaast bestaat er ook de *epitext*, elementen die niet aan het boek vastzitten, maar er toch mee te maken hebben. Hierbij kan men bijvoorbeeld denken aan folders van de uitgever, boekbesprekingen, interviews en dergelijken. Samen vormen de peritext en de epitext uiteindelijk de paratekst.

De paratekst kan ons veel vertellen over de intentie van het werk en de overlevering. Om bij de bestudering van *Den verkeerden hemel* zoveel mogelijk uit te gaan van het boek zelf, zal ik in deze

scriptie voornamelijk aandacht besteed aan de paratekst van de verschillende exemplaren van *Den verkeerden hemel*. Door deze methode te handhaven, wil ik voorkomen dat ik me op voorhand vragen stel over wat een tekst ons zou moeten vertellen, maar laat ik de tekst en paratekst de vragen stellen. Hiermee probeer ik de voornaamste kritiek die Pleij kreeg op zijn methodologie te ondervangen. Daarnaast biedt het bestuderen van de paratekst de kans om andere ontdekkingen te maken en me niet toe te spitsen op één vraag, waardoor men mogelijk andere bijzonderheden over het hoofd zou kunnen zien.

De voornaamste vraag die ik me dus wil stellen, is hoe teksten als *Den verkeerden hemel* gelezen moeten worden. Bij het duiden van de betekenis van de tekst, kunnen we ons afvragen in hoeverre er sprake is van Pleijs verklaringsmodel van het 'stedelijk beschavingsoffensief', of dat de nieuwe invalshoek van Van Vaeck en Verberckmoes een beter inzicht bieden in de werkelijke functie van de tekst. In dit verband wil ik ook onderzoeken hoe toepasbaar de theorie van parateksten is met betrekking tot deze populaire drukwerken.

Analytisch-bibliografisch onderzoek

De opzet van het analytisch-bibliografisch onderzoek baseer ik op het eerdere onderzoek van Van Vaeck (1994) zoals hij in zijn dissertatie heeft uitgevoerd. Zijn onderzoeksobject was de *Belachende Werelt*, ik zal mij richten op *Den verkeerden hemel* en *De vermakelijckheyt selfs*, waarvan *De verkeerden hemel* deel uitmaakt. De totstandkoming van *Den verkeerden hemel* bleek bij nader inzien lastiger dan verwacht, ik zal dit in dit hoofdstuk nader toelichten.

Bij het onderzoek worden telkens exemplaar-specifieke gegevens verzameld: aantekeningen die zijn gemaakt in het exemplaar, eventuele defecten, de vingerafdruk, de teksten waartussen *Den Verkeerden Hemel* is aangetroffen en verdere bijzondere kenmerken. Na de bibliografische gegevens te hebben geanalyseerd, zal de aandacht verschuiven naar de interpretatie van deze kenmerken en wat ze zeggen over de tekst en het gebruik van deze tekst. Aan de hand van de vingerafdruk zal worden bepaald of de aangetroffen exemplaren van dezelfde druk zijn.

In online catalogi is gezocht naar de overgeleverde drukken van *Den Verkeerden Hemel*, zoals *Picarta* en de *Short-title Catalogue Netherlands*. Hierin is ook gezocht naar edities *De vermakelijckheyt selfs*, aangezien het bekend is dat *Den verkeerden hemel* in voorgenoemd werk is bijgevoegd. Om praktische redenen wordt de zoektocht zoveel mogelijk beperkt tot Nederland. In het buitenland heb ik één exemplaar aangetroffen, namelijk aan de Universiteitsbibliotheek Heidelberg, maar dit exemplaar kon ik wegens praktische omstandigheden niet onderzoeken.

Volgens de online *Short title catalogue* gaat het bij *Den verkeerden hemel* om vier exemplaren van één uitgave, met als collatieformule van de *ideal copy*: A-F4 ([2] 45 [=3-47] [1] p.), en als vingerafdruk: 00004 – b1 A2 rae: b2 F3 ede. Als bewaarplaats worden de volgende locaties opgegeven:

1. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, [OTM:] O 60-2255 (olim: 2397 G 3)
2. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, pflt. 1927²
3. Leiden, Universiteitsbibliotheek, [Maatschappij der Nederlandse Letterkunde:] 1147 A 42
4. Leiden, Universiteitsbibliotheek, [Bibliotheca Thysiana:] THYSPF 4423

Van *De vermakelijckheyt selfs* wordt één exemplaar genoemd: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, [OTM:] O 61-4354 (olim: 1154 B 47).

---

² In eerste instantie kon ik het exemplaar in Den Haag niet bezichtigen, daarvoor heb ik contact gezocht met de Conservator Oude Drukken van de Koninklijke Bibliotheek, Marieke van Delft. Zij informeerde mij dat hun exemplaar gecatalogiseerd is als een pamflet en daarom via TEMPO te raadplegen is. Het is opvraagbaar met toestemming van mevrouw van Delft. Wegens tijdgebrek heb ik mij voor dit exemplaar beperkt tot de digitale versie die beschikbaar is in Google Books:

<https://books.google.nl/books?id=rkNkAAAAcAAJ&hl=nl&pg=PA1#v=onepage&q&f=false>

Den verkeerden hemel

Afgaande op de overeenkomst in de vingerafdruk, zijn alle aangetroffen exemplaren van eenzelfde druk.

Op het titelblad treft men de volledige titel aan van het werk: *Den verkeerden hemel. Voor de deur-vvaerders, Boere-plagers, Bloet-suypers, en andere quade Christenen*. Deze tekst is ‘Gesamentlijk in een visioen verschenen by D.F.D.Q.’ Verder wordt deze tekst aangeduid als ‘Vermakelijck ende ghe-neughelijck om te lesen.’ Daarna volgt een afbeelding waarop de hel wordt afgebeeld. Getoond wordt de hellemond, waarin de duivel zetelt met een drietand. Rechts op de afbeelding spreekt de duivel, herkenbaar aan zijn bokkenpoten en horens, met een drietal mannen. Op de achtergrond kan men in de hemel duivels zien, waarschijnlijk op zoek naar hun slachtoffers. Aan het eind van hun leven worden zij dankzij slecht gedrag naar de verkeerde hemel gebracht, ofwel de hel (zie afbeelding 1). De titelpagina sluit af met de vermelding van het jaar waarin het gedrukt is, namelijk: ‘Gedruckt tot voordeel van de Goede, ende nadeel vande Quade, in’t Jaer van de Rekeninge der Maenden.’ Op het titelblad treft men normaliter de drukker en het jaartal aan, vaak ook de auteur, maar op dit impressum is dat niet het geval.

De exemplaren O 60-2255 (Amsterdam), THYSPF 4423 (Leiden) en PFLT 1927 (Den Haag) bevatten de complete katernen A tot en met F, waarbij katern A tot en met E de tekst van *Den verkeerden hemel* bevat, en het F-katern is gewijd aan *De vragende Klaes en d’antwoorden* (fol. F1r-F3v), *De rechte vvegh nae ’t Gast-huys* (fol. F3v) en *’t Beklaghe der Loshoofdige Poëten* (fol. F4r-v), de laatste tekst. De katernen A-F vormen volgens Van Vaeck (1994, p. 797) het geheel van *Den verkeerden hemel*. Elk katern bestaat uit twee gevouwen bladen, in quarto. De bladen worden genummerd volgens hun katernen, zoals B, B2, B3 en het laatste blad van het katern wordt leeggelaten. Tevens wordt op bijna elk blad een paginacustode gebruikt. Alleen onderaan fol. E4v ontbreekt de paginacustode onder het vignet. Op fol. F4r, de laatste pagina, is de paginacustode vervangen door de initialen I.B.

Het lettertype in *Den verkeerden hemel* is tot fol. C2v voornamelijk gotisch, met af en toe een afwisseling van bepaalde regels, zoals de ondertitel, in romein tussendoor. Vanaf fol. C2v wordt uitsluitend romein gebruikt. Op fol. F1r begint *De vragende Klaes en d’antwoorden*, welke voornamelijk is gedrukt in de gotische drukletter. Het stuk is dialogisch van aard, dus de spreker wordt in het begin van de regel genoemd. Deze namen zijn, net als de verschillende soorten van bedriegers, zoals ‘naeckloopers’ en ‘kleppers’ aangeduid in romein. *De rechte weg nae’t Gasthuys* is hoofdzakelijk in gotisch gedrukt, afgezien van de ondertitel. *’t Beklaghe der Loshoofdige Poëten* is geheel in romein vervaardigd.

Afgezien van de houtsnede op de titelpagina, heeft *Den verkeerden hemel* verder geen illustraties. Op fol. E4v is wel een vignet geplaatst. Daarboven staat de tekst ‘Eynde vanden Verkeerden Hemel’ (zie afbeelding 2).

Het F-katern

Naast de complete exemplaren, bestaat er het exemplaar THYSPF 4423 uit Leiden, dat volgens de online catalogus incompleet is. Bij onderzoek van het exemplaar blijkt inderdaad dat het laatste katern, het F-katern, ontbreekt. Dit katern bevat de overige teksten, zoals *De vragende Klaes* en *De rechte weg nae't Gasthuys. Den verkeerden hemel* blijft geheel intact en wordt hier afgerond door een vignet. De paginacustode op de laatste bladzijde van katern E ontbreekt, waaruit men kan opmaken dat er eigenlijk geen katern F hoort te volgen. De lay-out van katern F komt wel overeen met de katernen A tot en met E.

Deze gegevens geven te denken; is met *Den verkeerden hemel* het gehele boekje bedoeld, of alleen de tekst van *Den verkeerden hemel*, zonder het F-katern. De bewerkte titel beschrijft immers niet dat er nog teksten zijn bijgevoegd, maar vermeldt alleen de visioenen die in *Den verkeerden hemel* zijn geschreven. Al met al functioneert *Den verkeerden hemel* op zichzelf prima, ook zonder katern F. Als met *Den verkeerden hemel* de tekst bedoeld wordt (en niet het boekje), is het mogelijk dat het laatste katern pas later is toegevoegd.

Uitbreiding naar *De vermakelijckheyt selfs*

Naast een zogenaamd 'incompleet' exemplaar, is er in Nederland één exemplaar te vinden waar *Den verkeerden hemel* bij een ander werk is gebonden, namelijk O 61-4354 uit Amsterdam. Het werk waarmee het wordt aangetroffen, is *De vermakelijckheyt selfs, ofte alle-mans gadingh*. De titelpagina heeft een korte inhoudsopgave, welke vermeldt:

1. Een 'tsamen-spraeck van de Bonet ende het Hooft
2. Van den verkeerden Hemel
3. Van de Werelt in sich selfs
4. Van de vragende Claes en d'antwoordende Jan
5. Van den Abt van Suyp-op, Heere tot Kannen-burgh
6. 't Leven van Reyn-uyt, met de pelgrimagie van Heb-niet
7. De rechte wegh nae 't Gast-huys
8. 't Beklaghe der Poëten in de Helle

Niet alleen kloppen de titels van de hoofdstukken niet met de titels die vermeld worden boven de teksten, er is ook nog sprake van een verkeerde volgorde en een titel die niet is opgenomen (namelijk *Van de werelt in sich selfs*). *Van den abt van Suyp-op* en *'t Leven van Reyn-uyt* zijn te vinden achter het hoofdstuk *Van de Bonet en het Hooft*. Na *'t Leven van Reyn-uyt* volgt *Den verkeerden hemel*, met alle katernen en ook het titelblad. Na de inhoudsopgave stelt de titelpagina dat de teksten 'Alles seer aerdigh en kluchtigh voor-gesteld' zijn. Hierna volgt weer een vignet en de titelpagina wordt afgesloten met de tekst: 'Gedruckt voor alle degene die liever lacchen dan schreyen, in't laer van 364 dagen, en

even soo veel nachten.’ (zie afbeelding 3). Net als het titelblad van *Den verkeerden hemel*, vermeldt dit impressum niet de gebruikelijke informatie van een impressum.

Elk katern bestaat uit twee gevouwen bladen, in quarto. De drie teksten vormen samen vijf katernen, genummerd met een paragraafteken. In het tweede katern worden twee paragraaftekens gebruikt, enzovoorts. Ook hier wordt in het katern genummerd: §§, §§2, §§3 en de laatste pagina van het katern blijft ongenummerd. Paragraaftekens worden vaak in oude drukken gebruikt om een voorwoord aan te geven. Het eerste katern wijkt hierin af, daar wordt het titelblad ongenummerd gelaten, dan volgt A2, dan §3 en de laatste pagina is ongenummerd. Elke pagina is voorzien van een paginacustode. Op fol. 5§4v. is de paginacustode vervangen door de woorden: ‘longmans, letter op.’

De eerste tekst, aan de bovenzijde van de pagina getiteld *Disputatien tusschen de Bonet ende 't Hooft*, is voornamelijk gedrukt in de gotische letter. De tekst is dialogisch van aard en de namen van de spreker wordt aan het begin van zijn gesproken tekst gedrukt in romein. Aan het eind vermeldt het personage Hercules nog een wijze les, wat de discussie tussen de bonet en het hoofd zou moeten beëindigen. Deze moraal is ook in romein gedrukt. *Van den abt van Suyp-op* en *'t Leven van Reyn-uyt* zijn beide gedrukt in de gotische letter; alleen de titel en de ondertitel zijn in romein gedrukt.

Inhoud en parateksten

In dit hoofdstuk zal nader gekeken worden naar de teksten die zijn overgeleverd. Dit betreft zowel *Den verkeerden hemel*, katern A-F, als de teksten die zijn toegevoegd bij de productie van *De vermakelijckheyt selfs, ofte alle-mans gadingh*. Daarna zal ik me richten op de belangrijke parateksten die richting geven aan de interpretatie van de tekst, zodat ik daaruit in het volgende hoofdstuk kan concluderen wat de waarschijnlijke functie van deze tekst is.

Het verhaal van *Den verkeerden hemel* bestaat uit twee visioenen, één waarbij een man in gesprek is met de duivel die bezit heeft genomen van een deurwaarder, het tweede visioen beschrijft een man die spreekt met de personificatie van de hypocrisie. Beide personages zijn kritisch op de mensheid en hun gedrag, met name de schijnheiligheid van velen. In de ondertitel van *Den verkeerden hemel* wordt vermeld dat de visioenen in de tekst zijn verschenen aan 'D.F.D.Q.'. Deze initialen staan voor de Spaanse auteur Don Francisco de Quevedo Villegas. In 1641 verscheen een vertaling door Van Harinxma van diens *Sueños* onder de titel *Seven wonderlijcke ghesichten van dom Francisco de Quevedo Villegas*. In deze vertaling is Van Harinxma uitgegaan van de Franse vertaling die reeds bestond van *Sueños* (Moser, 2002, p. 44). Uit deze vertaling werden volgens Moser 'het wonderlijke visioen, van een beseten deurwaarder' en 'een vreemt visioen vande werelt in sijn binnenste' in *Den verkeerden hemel* opgenomen. Moser stelt dat de relatie tussen *Den verkeerden hemel* van Burchoorn en de vertaling van Van Harinxma niet geheel duidelijk is, maar de satirische stijl van de oorspronkelijke auteur Quevedo paste in het repertoire van Burchoorn en aansloot bij diens werk (p. 46).

De andere teksten rondom *Den verkeerden hemel* komen veelal uit *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, zij het met een andere titel dan waarmee Burchoorn ze heeft opgenomen. Ook zijn er titels gecombineerd. De teksten zijn niet letterlijk overgenomen uit *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, maar zijn wel gelijkend in inhoud en dichtvorm. Van Vaeck (1994) stelt dat de gedichten uit *De vermakelijckheyt selfs* eveneens bewerkingen zijn van teksten uit *Veelderhande geneuchlijcke gedichten* (p. 796). Ze zijn gewijzigd zodat de teksten toegankelijk zijn voor het ruimere publiek: minder doorzichtige namen werden vervangen door meer vertrouwde, terwijl neologismen, woordspelingen en minder begrijpelijke passages uit de weg wordt gegaan (p. 797). Dit zorgt ervoor dat het beter te begrijpen is voor de contemporaine lezer.

Veel van de teksten die in *Den verkeerden hemel* en *De vermakelijckheyt selfs* voorkomen, waren dus oorspronkelijk gepubliceerd in een ander boek. De tekst van *Den verkeerden hemel* is ontleend aan de vertaling van Van Harinxma, die op zijn beurt weer voortkwam uit de Franse bewerking van Quevedo's *Sueños*. *De disputatie tusschen de Bonet ende het Hooft* lijkt alleen voor te komen in *De vermakelijckheyt selfs*, net als't *Beklagh der Poëten in de helle*. Het is mogelijk dat dit gedicht van de

hand van Burchoorn zelf is, aangezien het ondertekend is met zijn initialen. Hij zou geïnspireerd kunnen zijn door de dichter die in een van de visioenen in *Den verkeerden hemel* in de hel vast is komen te zitten. De overige gedichten komen uit *Veelderhande geneuchlijcke dichten*.

Naast de gedetailleerde informatie over de verschillende exemplaren van het boekje, wil ik in dit hoofdstuk ook aandacht besteden aan de drukker. Hoewel het titelblad geen drukker vermeldt, wordt in de literatuur aangenomen dat Isaac Burchoorn de drukker is van deze boekjes. Van Vaeck (1994) haalt in zijn boek over *Tafereel van de belacchende werelt* kort *De vermakelijckheyt selfs* aan, als een tekst die gedrukt is achter een andere prozatekst, namelijk *Den verkeerden hemel*. De prozadialog in *De vermakelijckheyt selfs* is anoniem gepubliceerd, maar Van Vaeck meent dat de bewerking wellicht wel in Adriaens onmiddellijke omgeving is ontstaan (p. 797). Ook geeft Van Vaeck aan dat er redenen zijn om aan te nemen dat, hoewel anoniem gepubliceerd, *Den verkeerden hemel* in verband staat met de drukker en uitgever van Van de Venne, Isaac Burchoorn. Dit ondersteunt hij met twee argumenten. De houtsnede van *Den verkeerden hemel* is identiek aan het vignet dat de Haagse drukker Burchoorn voor het titelblad van *Nieuwe werelt vol gecken* heeft gebruikt. Daarnaast wordt gewezen op het laatste gedicht dat *Den verkeerden hemel* afsluit, ondertekend door Isaac Burchoorns initialen. Van Vaeck stelt dat het mogelijk is dat Burchoorn de verzamelaar en misschien zelfs auteur is geweest van de verschillende stukken die samen *De vermakelijckheyt selfs* vormen (Van Vaeck, p. 797).

Bijzonder genoeg wordt *Den verkeerden hemel* in andere literatuur niet genoemd wanneer Isaac Burchoorn besproken wordt. Karel Porteman en Mieke B. Smits-Veldt spreken in *Een nieuw vaderland voor de muzen* (2008) ook over de 'Haagse dichter-drukker Isaac Burchoorn' (p. 346). Hoewel Burchoorn pas later in zijn leven naar Den Haag verhuisde, wist de drukker-uitgever zich al snel een plaats te verwerven binnen de literaire kringen, waarvan ook Jacob Cats en Adriaan van de Venne deel uitmaakten. Porteman en Smits-Veldt typeren kort de inhoud *Swarten Duyvel* en de daaropvolgende *Witte engel*, de bewerking van beide bundels onder de titel *De nieuwe werelt vol gecken* uit 1641 en de in 1644 verschenen tweedelige *Klucht-hoofdige snorre-pijpen, quacken en quinck-slagen*. Porteman en Smits-Veldt vermelden echter niet *Den verkeerden hemel* of *Den vermakelijckheyt selfs*, wat te maken kan hebben met het gegeven dat Burchoorn hier enkel als drukker-uitgever optreedt en niet als auteur.

Het verschilt per bron of *Den verkeerden hemel* wordt gerekend tot het repertoire van Isaac Burchoorn, maar er zijn verschillende argumenten die het aannemelijk maken dat hij de drukker en uitgever is van het boekje. Isaac Burchoorn gaf meerdere kluchtige, grappige teksten uit, dus het is mogelijk dat *Den verkeerden hemel* in diezelfde gedachte gelezen moet worden. Het zou immers bijzonder zijn als hij voor één enkel werk afwijkt van zijn gebruikelijke repertoire.

De parateksten rondom deze teksten zijn nuttig in de interpretatie om de functie van de tekst vast te stellen. Aan het impressum is bijvoorbeeld al te zien dat deze teksten ‘vermakelijck en ghe-neuchlijck om te lesen’ zijn, en het jaartal is vervangen voor een even grappig bedoelde tekst. Nog voor men begint met het lezen van de tekst, wordt al duidelijk dat dit vermakelijke teksten zullen zijn. De inhoud is serieus en kritisch van toon, maar de geschetste typen zijn ietwat overdreven. De visioenen die geïnspireerd zijn op Don Quevedo’s *Sueños* is de enige tekst met een andere bron dan *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, waardoor ze anders van toon zijn dan de korte, luchtige gedichten die voorafgaan en volgen op deze tekst. Veelal wordt *Den verkeerden hemel* gebundeld aangetroffen met het F-katern, welke teksten bevat uit *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, maar ook de teksten die zijn bijgevoegd om *De vermakelijckheit selfs* te creëren, zijn ontleend aan dezelfde bron. Wanneer deze teksten wegvallen, functioneert *Den verkeerden hemel* nog steeds als een op zichzelf staand geheel.

De katernen van *De vermakelijckheit selfs* zijn genummerd als een voorwerk, dus mogelijk is dit naderhand bij *Den verkeerden hemel* gevoegd, net als het F-katern. Ook het feit dat *Den verkeerden hemel* een eigen titelpagina heeft, wijst erop dat dit oorspronkelijk bedoeld was als singuliere druk en dat pas later de (bewerkte) teksten uit *Veelderhande geneuchlijcke dichten* zijn toegevoegd. 1147 A 42 wordt aangeduid als incompleet aangezien het F-katern ontbreekt. Als de laatste pagina van *Den verkeerden hemel* echter goed bestudeerd wordt, wijst niets erop dat er nog teksten zullen volgen na deze bladzijde. Het wordt afgesloten met een vignet en er is geen paginacustode die wijst op een werk dat volgt. Het is dus mogelijk dat het F-katern met de andere losse teksten erbij gedrukt is, ter aanvulling op *Den verkeerden hemel*.

Den verkeerden hemel is compleet aanwezig in O 61-4354, zoals eerder beschreven. De vingerafdruk is overeenkomstig met de andere exemplaren die gevonden zijn, dus het is een exemplaar van dezelfde druk. In de rechterbovenhoek van dit titelblad is met de hand het nummer ‘43’ toegevoegd. Mogelijk verwijst dit naar de 42 pagina’s van *De vermakelijckheit selfs* die daarvoor zijn gevoegd. Naar aanleiding van dit detail heb ik de andere exemplaren nader bestudeerd. Ook THYSPF 4423 is op het titelblad op dezelfde plaats genummerd, maar in dit geval met het nummer ‘26’.

Als het nummer ‘43’ op de titelpagina verwijst naar de 42 pagina’s van *De vermakelijckheit selfs* die daarvoor zijn gevoegd, verwijst het nummer ‘26’ misschien naar een werk van 25 pagina’s dat ervoor was gevoegd, maar nu niet meer aanwezig is.

De gedichten die uit *Veelderhande geneuchlijcke dichten* zijn ontleend, worden in de volledige titel vaak beschreven als ‘geneuchlijk’ om te lezen. Daarnaast is de titel van de bundel: *Veelderhande geneuchlijcke dichten*, waarbij men ook al de conclusie kan trekken dat de gedichten die in dit werk staan, ‘geneuchlijk’ zijn. De titels komen niet meer exact overeen met de titels die zijn bijgevoegd bij

Den verkeerden hemel, maar de inhoud is grotendeels hetzelfde gebleven. Burchoorn stond reeds bekend om een satirisch repertoire, wat dus zou betekenen dat de tekst *Den verkeerden hemel* in eenzelfde toon gelezen zou moeten worden: leuk om te lezen.

In exemplaar O 61-4353, waarin *Den verkeerden hemel* is gecombineerd met *De vermakelijckheyt selfs*, is een nieuwe titelpagina gevoegd. Ook deze teksten hebben eenzelfde aanduiding als *Den verkeerden hemel*, namelijk dat ze 'Seer aerdigh en kluchtigh voor-gestelt' zijn. *De vermakelijckheyt selfs* bevat op de titelpagina ook een korte inhoudsopgave, die niet klopt. Wederom geeft het impressum geen daadwerkelijke informatie. De parateksten in dit exemplaar wijzen in dezelfde richting als de andere exemplaren: de teksten zijn kluchtig voorgesteld en leuk om te lezen. Van Vaeck (1994) gebruikt deze parateksten om de functie van de tekst te duiden (p. 797):

Een [dergelijke] tekst toont aan dat dergelijke catalogachtige teksten over diverse soorten boeven en bedelaars niet alleen utilitaire en instructieve, maar ook een recreatieve en zelfs een komische functie hadden. (...) de titelpagina van *De vermakelijckheyt selfs* introduceert de opgenomen stukken bij de lezer als 'Genoeghelijckheden' waarbij 'alles seer aerdigh en kluchtigh [wordt] voor-gestelt'. Het convoluut is immers 'Gedruckt voor alle degene die liever lacchen dan schreyen.

De teksten hadden dus niet alleen een onderwijzende functie, maar aan de hand van de parateksten kan men concluderen dat er ook een recreatieve functie aan dit soort teksten zat verbonden.

Conclusie

In dit analytisch-bibliografisch onderzoek is gekeken naar de mogelijke functie van *Den verkeerden hemel*. Hierbij is ingegaan op de overlevering van de verschillende exemplaren in Nederland en meer specifiek op de parateksten die daarin te vinden zijn en die kunnen helpen in het toekennen van betekenis aan de tekst binnen die bundels. Hierover zijn een aantal uitspraken te doen.

Allereerst is de drukgeschiedenis van *Den verkeerden hemel* een bijzonder verhaal. Het boekje is op verschillende manieren aangetroffen: als enkele tekst (katern A-E), met bijgevoegde teksten als laatste katern (katern A-F) en met een ander voorstuk (katern §-F). De bijgevoegde teksten zijn veelal teksten of bewerkingen van een tekst uit *Veelderhande geneuchlijke dichten*, maar staan vaak los van de inhoud van *Den verkeerden hemel*. Het is mogelijk dat *Den verkeerden hemel* eerst als singuliere druk is gepubliceerd, te zien aan het ontbreken van een paginacustode op de laatste pagina, evenals het vignet en daarnaast nog eigen titelblad.

Daarnaast zou het convoluut ook nog in een andere samenstelling kunnen hebben bestaan, gezien de handgeschreven nummers op het titelblad. Als het nummer '43' op het titelblad van O 61-4354 verwijst naar de 42 pagina's van *De vermakelijckheyt selfs* die daarvoor zijn gevoegd, is het mogelijk dat het nummer '26' op het titelblad van THYSPF 4423 verwijst naar een ander werk van 25 bladzijden dat daarvoor gevoegd heeft gezeten. Helaas is dit niet te controleren, want voor *Den verkeerden hemel* van THYSPF 4423 zat geen ander werk gevoegd.

Om te bewijzen of *Den verkeerden hemel* en de overige teksten door dezelfde drukker vervaardigd zijn, zou men kunnen kijken naar de individuele letters en daar overeenkomsten en verschillen in kunnen zoeken. Dit is echter een bijzondere expertise, waar ik persoonlijk nog geen kennis van heb.

Na bestudering van de parateksten, mag men aan de hand hiervan concluderen dat deze tekst als hoofdfunctie vermaak had. Het was populaire literatuur waar eenieder die kon lezen mee in aanraking kon komen, dus het publiek was heel divers.

Het is gebundeld aangetroffen met werken uit *Veelderhande geneuchlijke dichten*, welke als aanduiding hebben dat ze 'geneuglijck' en leuk om te lezen zijn. Daarnaast geeft het impressum geen informatie over de drukker weer, maar door de parodie op het normale impressum ziet men al bij eerste oogopslag dat dit een satirisch werk zal zijn. Als we Isaac Burchoorn als drukker van *Den verkeerden hemel* kunnen beschouwen, zoals onderbouwd door Van Vaeck (1994), is dit nog een aanwijzing om *Den verkeerden hemel* als amuserend te beschouwen. Zijn repertoire is immers kluchtige en lachwekkende teksten, dus het logischerwijs zou dit dan ook een amusant werk moeten zijn.

Uit de parateksten concludeer ik dat *Den verkeerden hemel* een humoristisch bedoeld werk is, mogelijk oorspronkelijk singulier uitgegeven en later gebundeld met werken uit eenzelfde genre. Hoewel de teksten ook een moraliserend karakter hebben, is dit niet hun hoofddoel. Deze constatering

wijkt af van Pleijs benaderingswijze, namelijk dat deze teksten een burgermoraal bevatten en deel uitmaakten van een burgerlijk beschavingsoffensief.

Vervolgonderzoek zou meer aandacht kunnen besteden aan de drukletter van deze boeken, om vast te stellen of alle teksten door dezelfde drukker zijn vervaardigd. Dit zou een intensievere bestudering van de exemplaren vergen, hetgeen ik niet heb kunnen doen gezien de tijdspanne van deze scriptie. Ook het exemplaar in Den Haag heb ik niet zelf kunnen bestuderen, de informatie die ik daarover heb is digitaal overgeleverd. Het is mogelijk dat dit exemplaar nog nadere informatie bevat. Daarnaast zou men meer aandacht kunnen besteden aan de enige tekst die niet is opgenomen uit *Veelderhande geneuchlijke dichten*, namelijk *Den verkeerden hemel*. De manier waarop deze tekst in Nederland terecht is gekomen en door Burchoorn is aangepast, is een uiterst interessant onderwerp waaraan ik helaas geen diepgaande aandacht heb kunnen besteden. Ook de drukgeschiedenis van *Den verkeerden hemel* is een interessant onderwerp om in het kader van parateksten te onderzoeken.

De benadering van Gérard Genette blijkt een prettige manier te zijn om het boek en zijn functie te beschrijven. Hoewel mijn eigen onderzoek nog niet perfect is en de methode uiteraard verbeterd kan worden, is het een goed uitgangspunt om de materialiteit van het boek te betrekken in het onderzoek naar de functie en de betekenis van een tekst. Een essentieel deel van het boek is immers... Het boek.

Literatuur

Primaire bronnen

Den verkeerden hemel. Voor de deur-vvaerders, Boere-plagers, Bloet-suypers, en andere quade Christenen. [Den Haag: Isaac Burchoorn, ca. 1650]. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, OTM: O 60-2255.

De vermakelijckheyt selfs, ofte alle-mans gadingh. [Den Haag: Isaac Burchoorn, ca. 1650]. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, OTM: O 61-4353.

Den verkeerden hemel. Voor de deur-vvaerders, Boere-plagers, Bloet-suypers, en andere quade Christenen. [Den Haag: Isaac Burchoorn, ca. 1650]. Den Haag, Koninklijke bibliotheek, OTM: PFLT. 1927. Digitaal geraadpleegd via:

<https://books.google.nl/books?id=rkNkAAAAcAAJ&hl=nl&pg=PA1#v=onepage&q&f=false>

Den verkeerden hemel. Voor de deur-vvaerders, Boere-plagers, Bloet-suypers, en andere quade Christenen. [Den Haag: Isaac Burchoorn, ca. 1650]. Leiden, Universiteitsbibliotheek, OTM: THYSPF 4423.

Den verkeerden hemel. Voor de deur-vvaerders, Boere-plagers, Bloet-suypers, en andere quade Christenen. [Den Haag: Isaac Burchoorn, ca. 1650]. Leiden, Universiteitsbibliotheek, OTM: 1147 A 42.

Secundaire bronnen

Aa, A.J. van der, (1855). *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Deel 2. *Derde en vierde stuk*. Haarlem: J.J. van Brederode

Coigneau, D., (1980). Herman Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit*. *Spiegel der letteren*, 22 (2). 142-133.

Drewes, J.B., (1981). Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen. *De nieuwe taalgids*, 1 (1). 253-275.

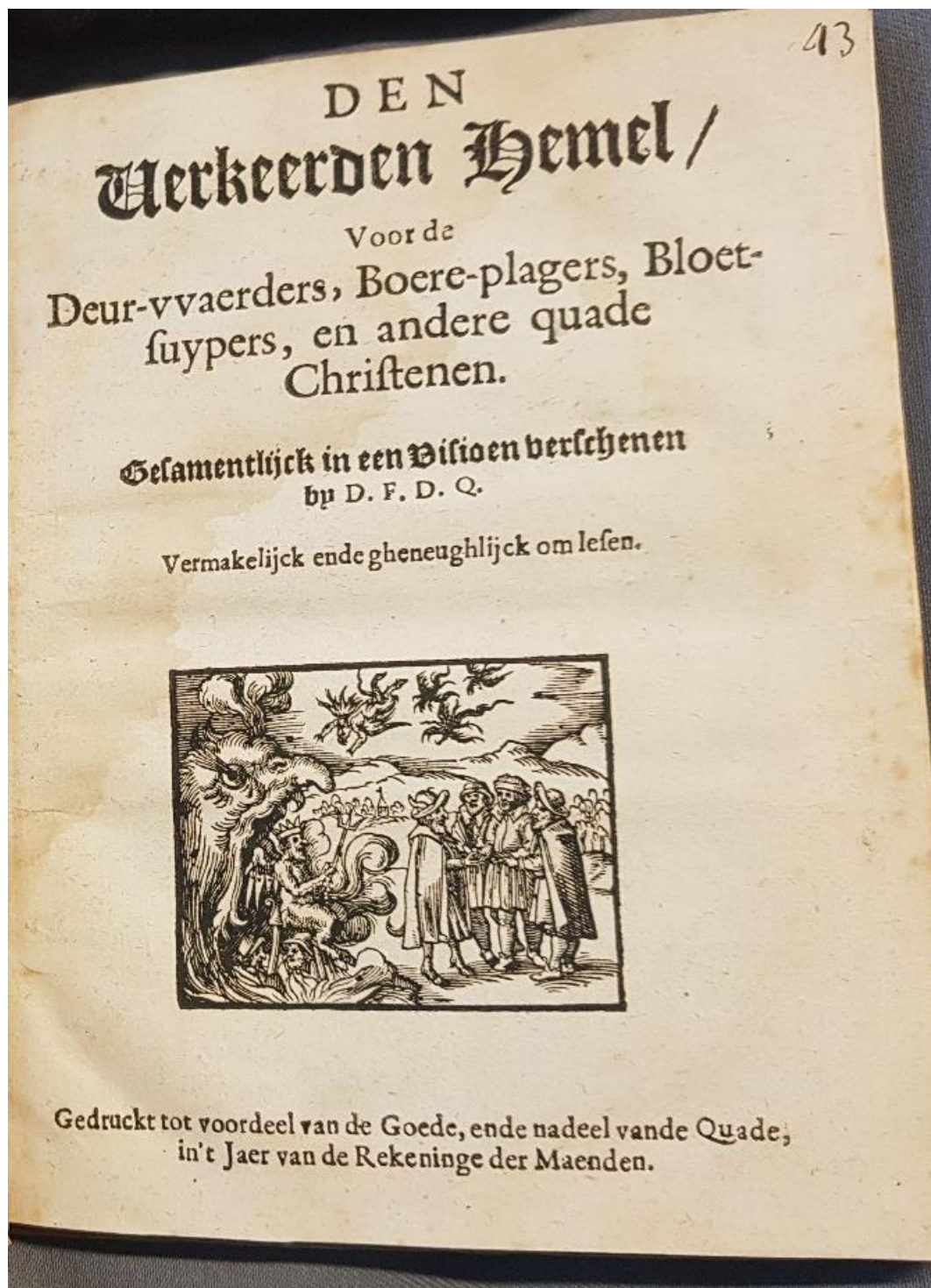
Dumolyn, J., (2014). Het corporatieve element in de middelnederlandse letterkunde en de zogenaamde laatmiddeleeuwse burgermoraal. *Spiegel der Letteren*, 56 (2). 123-154.

Genette, G., (1987). *Seuils*. Paris: Éditions du Seuil. (Translated as *Paratexts. Thresholds of interpretation*.) Cambridge: CUP.

Moser, N., (2002). Overdroomde dromen. Haring van Harinxma (1604-1669) als vertaler van Quevedo's *Suenos*. In Nederlandse Boekhistorische Vereniging, *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*. Jaargang 9. (pp. 41-56). Leiden.

Pleij, H., (1979). *Het gilde van de blauwe schuit*. Muiderberg: Dick Coutinho.

- Pleij, H., (1988). *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam: Meulenhof.
- Porteman, K. & Smits-Veldt, M. B., (2008). *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Vaeck, M. van & Verberckmoes, J., (2002). Who do beggars deceive? Adriaen van de Venne, recreational literature and the pleasure of forging texts. *On the edge of truth and honesty*. 269-288. Leiden: Brill.
- Vaeck, M. van, (ed) (1994). *Adriaen van de Venne, Tafereel van de belacchende werelt*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Wanroij, H. (2017). *Vrolijke cultuur of burgermoraal?* (Bachelor thesis). Digitaal geraadpleegd via: https://theses.ubn.ru.nl/bitstream/handle/123456789/6241/Wanroij_van%2C_H._1.pdf?sequence=1

Afbeelding 1 Titelblad *Den verkeerden hemel*. Ex. Amsterdam UvA, O 61-4353. Fol. A1r

Den Verkeerden Hemel.

40
Vrouwe op te houden) dat het meekendeel vande andere niet anders en zijn als Dieren die vol Hovaerdye steeken, ende over de slechtigheyt der Mannen triumpheren. Dat oock die gene die onder de anderen de schoonste ende de geschickste willen wesen, ende de Mannen die haer versoecken te genieten, duysentderleye quellingen ende moeyelijckheden aen doen; maer op 't eynde van de reeckeninge soo loopen de kosten in 't gemeen hooger als het principael: Ende om u het genaken ende het besit van soodanigen aert van Schepselen te doen verachten ende mijden, soo stelt u eens voor oogen de heymelijcke kranckheyt, daer de natuyre haer soo dickwils mede quelt: Ende ick ben verseeckert dat ghy-er een af-keer van sulc krijgen, het welck u vorderlijck sal zijn, ende u sal doen berouwen sulcken hatelijcken ende vuylen Dingh oyt bemint te hebben: Ende indien ghy, niet tegenstaende dit mijn vermaen, soodanigen Creatuyre komt te besitten, sal u de Tijdte ende d'ervaringe, al te laet u mis-slagh doen beklagen, ende met leedte doen bevinden, dat ghy als stanck en vuyligheyt, in plaats van yets aen-ghenaems, in u Bedde tot Geselschap hebt ghenomen, in wiens slavernye ghy oock u leven langh moet blijven, off soo langh als haer doot u daer weder aff verlost.

Eynde vanden Verkeerden Hemel.

De vragende Klaes en d'antvvoorden- de Ian, aen-gaende de listighe Bedriegeryen der verscheide Bedelaren, welcke haer selven soo in Hollandt, Brabant, als in Duytslandt zijn onthoudende.

Klaes.

Goe den dagh Ian, en een goet Jaer/ ter gewenschter tijt bind' ick u hier.

Ian. Ick dankje wel dapper. Maer waerom ter gewenschter tijt?

Klaes. Wel dat sal ick u seggen. Ick hebbe dickwils ghe-dacht op de verscheidenheyt der Bedelaren ofte Wagebonden/ ende eventwel op al hare byende Namen (by my seer wel bekend) en weet ick geen upr-legginge te doen/ ofte waeromme sy deselve voeren: Du/ ghy dan/ die van alle Marten de hoop weet/ ende over-al geweest zijt/ ende daeromme (soo ick gehoort hebbe) meest alle de voornaemste Bedelaren/ elck in het sijne/ wel kent/ soo verklaert het my eens verbolgens/ ende de dooz-erft/ wat doen de Stabuliers?

Ian. Dat zijn Schopers/ die in alle Landen loopen/ met Vrouw en kinderen/ van d'een Heplighe tot d'ander/ hebben den Voedt ende den Mantel vol teekenen hanghen/ ghesteunt met den Bedel-staff.

Klaes. Wat doen de Log-komers?

Ian. Die seggen datse ses of seven Jaren gebangen hebben gelegen in Turckien/ ende dat om het Gheloof: hebben valsche bezegelde Brieven/ als dat dooz mirakel haer ketenen los geworpen zyn: Maer 'tis gelogen.

Klaes. Wat doen de Deur-bewaerders?

Ian. Die zyn ghelwoon booz de Kerck-deuren te sietten/ met gebroochte Schinkels: hebben oock ketenen by hun liggen/ tot een tepken als offe gebangen hadden gelegen tot haer onschult.

Klaes. Wat doen de Beelde-strijckers?

Ian. Die gaen wepnigh Hupsen booz by/ met Beeldelings by

Afbeelding 2 Den verkeerden hemel, Ex. Amsterdam, UvA, O 61-4353. Fol. E4v – fol. F1r

De Vermakelijckheyt selfs,
O F T E
ALLE-MANS
Gadingh /

Bestaende in dese achter-een-volghende
Genoeghelijckheden :

- 1. Een t Samen-spraec van de Bonet ende het Hooft. —
- 2. Van den Verkeerden Hemel. —
- 3. Van de Werelt in sich selfs. —
- 4. Van de vragende Claes en d'antwoordende Jan. —
- 5. Van den Abt van Suyp-op, Heere tot Kannen-burgh. —
- 6. 't Leven van Reyn-uyt, met de Pelgrimagie van Heb-niet. —
- 7. De rechte Wegh nae 't Gast-hups. —
- 8. 't Beklag van der Poëten in de Helle. —

Alles seer aerdigh en kluchtigh voor-gestelt.

Gedruckt voor alle de gene die liever lacchen dan schreyen , in't
Jaer van 364 dagen, en even soo veel nachten.